

FIKHULLUGA VE İLMULLUGA TERİMLERİNİN ANLAMLARI

Doç. Dr. Mahmut KAFES
Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
mahmutkafes@hotmail.com

Özet

Bu çalışmada fikhulluga (filoloji) ve ilmulluga (dilbilim) terimlerinin anlam ve içerikleri üzerinde durulmuş, her iki terimin Arap edebiyatındaki yeri ve önemi incelenmiştir. Fikhulluga terimi Arap edebiyatında ilk defa IV./X. yüzyılda, ikinci defa da XX. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Asırlar süren bu boşlukta fikhulluga teriminin Araplarca tekrar kullanıldığı belirlenememiştir. Ayrıca fikhulluganın ilk ortaya çıktığı dönemdeki anlamıyla yirminci yüzyılın ortalarında ortaya çıktığı dönemdeki anlamı da birbirinden farklı olmuştur. Biz bu çalışmada ortaya çıkan bu farklılıklar ve sebepleri üzerinde durmayı yeğledik ve her iki terimden kastedilen anlamların neler olduğunu belirlemeye çalıştık. İlmulluga terimi dünyada XIX. yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanmış ve geçen bir iki asırda büyük gelişme göstermiştir. Araplarda bu terim ilmulluga adıyla ve Avrupa'da anlaşıldığı şekliyle XX. yüzyılın başlarında tanınmaya başlamıştır. Önceki dönemlerde Araplarda dil çalışmaları, el-Ulumu'l-arabiye adıyla ve Arapçaya tahsis edilmiş bir şekilde yapılmakta idi. Arapların dil çalışmalarında Arapça; nahiv, sarf, belağat, şiir, nesir, metin, edebiyat ve tarihi gibi çeşitli yönlerden ele alınmakta idi.

Anahtar Kelimeler: Fikhulluga, İlmulluga, el-Ulumu'l-arabiye, Arap dili, dil çalışmaları, dilciler.

THE MEANINGS OF THE FIKHULLUGA AND THE ILMULLUGA TERMS

Abstract

We focused on meanings and signs of Fikhulluga (philology) and Ilmulluga (linguistics) and examined the importance and meaning of both terms in Arab literature in this study. Fikhulluga firstly appeared at 4/10th centuries in Arab literature;however, there was a long interval until mid-20th century concerning the issue. This term was not used by Arabs at that time. Moreover, the previous implied meaning of Fikhulluga was quite different from the subsequent meaning of Fikhulluga. We focused on these differences and their reasons in this study and tried to determine implied meanings of both terms. The term Ilmulluga came into being in the early 19th century throughout the world and it flourished very well in the last two centuries. This term started to be known as Ilmulluga and the form in Europe in the early 20th century in Arabs. In ancient times, language studies in Arabs were conducted under the name of el-Ulumu'l-Arabiyye (Arabic knowledge) and by dedicating to Arabic. Arabic was studied in several subjects such as nahiv (grammar), sarf (morphology), stylistics, poem, prose, text analysis, literature and history, etc.

Key Words: Fikhulluga (philogy), Ilmulluga (Linguistics), el-Ulumu'l-arabiyye (Arabic knowledge), Arabic, language studies, philologist.

GİRİŞ

İnsan, diğer pek çok varlık gibi toplu halde yaşayan, birbiriyle yardımlaşma ve dayanışma halinde olan, ihtiyaçlarını gidermede birbirine muhtaç olan bir varlıktır. İhtiyaçların giderilmesi sırasında insanoğlunun hemcinsiyle iletişim kurabilme ve karşılıklı anlaşabilme gereği vardır. İnsanlar arasındaki iletişimi sağlayan en etkili ve en kalıcı araç ise dildir. Bu nedenle ona duyulan ihtiyaç hiç tükenmemiş, hatta dil insanın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Alimler dile olan ihtiyacı ve dilin ortaya çıkış gerekçelerini irdelemişler ve şu sonuca varmışlardır: İnsanlar geçimlerinde ve meskenlerinde kendi kendilerine yetemez hale gelince başkalarının yardımına ve desteğine ihtiyaç duymaya başlamışlardır. Özellikle de hayat standartları yükseldikçe ve kalabalık gruplar halinde birlikte yaşamaya alıştıkça bu ihtiyaç kendini iyiden iyiye hissettirmiştir. Deneyler ve tecrübelerle geçilen pek çok aşamadan sonra aralarında en hızlı iletişimi sağlayabilecek olan aracın dil olduğunda karar kılmışlardır. Zaman içinde gerek dilin gerekse el, yüz ve baş gibi diğer bazı organların hareket ve devinimlerinden harfleri, harfleri bir araya getirerek kelimeleri, kelimeleri bir araya getirerek cümleleri, cümleleri bir araya getirerek de paragraf ve metinleri oluşturmuşlardır. Daha sonraları bu birleştirmelere belli kıstaslar ve kurallar getirmişler ve insanların dillerini bu kurallar çerçevesinde öğrenmelerini sağlamışlardır.

Suyuti (ö:911/1505) bir tespitinde şunlara yer vermiştir:

“İnsanın, ihtiyacını tek başına karşılaması mümkün olmadığından yardıma ve desteğe ihtiyacı vardır. Bu da tanış olmakla mümkündür. Tanışmak için de bazı araçlar gerekir. Bu araçlar başlangıçta bir kısım hareketler ve işaretler iken sonraları bazı nesnelere üzerine kazınan resim ve figürler, daha sonraları da harfler, kelimeler ve cümleler olmuştur.”¹

Yaradılış gereği insanoğlunun birçok şeye araştırma ve inceleme sonucu ulaştığı bilinen bir gerçektir. Ancak onun, söz konusu bu buluşları yapabilme yeteneğine aklı sayesinde doğuştan sahip olduğu göz ardı edilmemelidir. İşte insan, aklının mahsulü olan düşüncesini dili, yani nutku sayesinde ortaya koymuş ve başkalarına ulaştırmıştır. Kaldı ki, yaratılan ilk insan ve ilk peygamberden başlayarak Allah bazı kullarına elçilik görevi vermiştir. Bu görevin yerine getirilmesinde kullanılan en etkili aracın da yine dil olduğu tartışma götürmez bir gerçektir.

İçerikleri aynı ya da birbirine yakın olmakla birlikte dilin pek çok tarifi yapılmıştır. Bu tariflerden bazıları şunlardır: Dil; her toplumun meramını ifade

¹ Suyütî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-Müzhir fi ulûmi'l-luga ve envâiha* (thk. Muhammed Ahmed Câdelmevî ve diğerleri), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1987, I, 38.

ettiği sesler topluluğudur². Dil; düşünce, duygu ve isteklerin bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan çok yönlü, gelişmiş bir dizgedir³. Dil; insanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için kelimelerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşmadır⁴. Dil; psikolojik, sosyal, kültürel, fertle kaim, biyolojik özelliğe sahip olmayan bir varlık olup tecrübelerle kazanılan ses simgeleri topluluğundan oluşur.⁵

İbn Haldun (ö.733/1334) da dilin mahiyeti konusunda şöyle demiştir:

“Bil ki dil örftü, konuşanın maksadını ifade etmesi demektir. İfade dilin işidir. Elbette bu işi yapan uzuvda yerleşmiş bir melekenin (yetenek) var olması gerekir. İşte o lisandır ve her milletin örf ve ıstılahına göre değişir.”⁶

Tarifler bize, dilin ana fonksiyonun ifade etme ve meramı başkasına iletme (ta’bir ve tavsil) olduğunu göstermektedir. Âlimler bunun dışında şunların da dilin işlevleri arasında bulunduğunu belirlemiştir.

1. Kişi dili, yüksek sesle bir şeyler okuduğu ya da konuştuğu sırada kendisiyle olan diyalogunda (*monolog; el-kelamü'l-infirâdi*) kullanır.

2. İbadet ve dua gibi dini görevlerini yerine getirmede kullanır.

3. Selamlaşma, hal hatır sorma, ahlâki ve edebi prensipleri dile getirme, hava ve ekonomik durum gibi bazı konular hakkında bilgi vermede kullanılır⁷.

Bazıları da dilin, meramı ifade etmeden daha ileri işlevlerinin bulunduğunu belirtmiş ve dile, insanın iç dünyasını yani psikolojik durumunu yansıtan bir ayna gözüyle bakmıştır. Onlara göre dil, fiziki, sosyal ve psikolojik çok yönlü işleve sahip bir olgudur⁸.

Dilin önemi ve işlevi apaçık ortada iken tarihte ona olan ilginin pek yoğun olmadığını görürüz. Zira Arapçadaki fasihçe ve avamca çatışması, bazı dillerin, kendilerine diğer dillerden geçen kelimeler nedeniyle erozyona uğraması gibi yaşanan olumsuz bir takım olaylar dile gereği gibi ilgi gösterilmediğini ve yeterince koruyucu tedbirlerin alınmadığını göstermektedir.

² İbn Cinnî, Ebu'l-Feth, Osman, *el-Hasâis* (thk. Mumammed Ali Neccar), Dâru'l-kitabi'l-arabi, Beyrut tsz, I, 36.

³ Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK, Ankara 2000, s.55.

⁴ *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara 1988, 1, 374.

⁵ Feriha, Enis, *Nazariyât fi'l-luga*, Daru'l-kitabi'l-lübnâni, Beyrut 1973, s.14.

⁶ İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Dâru'l-ihyai't-türasi'l-arabi, Beyrut tsz., s.546.

⁷ Mahmud es-Sa'rân, *İlmü'l-luga*, Dâru'l-maarif, Mısır 1963, s.16.

⁸ Enis Feriha, *Muhâdarât fi'l-lehecât ve uslübü dirâsetihâ*, Camiatü'd-düveli'l-arabiyye, Beyrut 1959, s.9.

DİL ÇALIŞMALARININ TARİHÇESİ

Mevcut kayıtlar dünyada ilk dil çalışmalarının Eski Hint ve Eski Yunan'a kadar uzandığını göstermektedir. Batı ve Hint geleneğindeki bu çalışmaların yirmi beş yüzyıldan daha fazla bir zamanı kapsadığı belirtilmektedir⁹. Aslında dil, insanoğlu konuşmaya başladığı ilk andan itibaren onun ilgi alanına girmiştir. Bunda en büyük etken din olmuştur. Zira insanlar inancı gereği kutsal kitaplarının metinlerini korumada aşırı titizlik göstermişlerdir. Nitekim Eski Hint'te, Hint edebî dilinin en eski ürünü sayılan ve milattan önce X. yüzyıldan önceye ait olduğu kabul edilen dini bilgilerin derlendiği Veda'ların muhafazası için aşırı çaba harcandığı bilinmektedir.

Yazının icadıyla birlikte dil işlenmeye ve üzerinde araştırma yapılan bir konu olmaya başlamıştır. Dil çalışmalarında üzerinde en çok durulan konuların başında dilin doğuşu, çeşitliliği ve değişkenliği gelmektedir.

Biz burada dilin doğuşu üzerindeki ihtilaflar ve çeşitliliği konusundaki nedenler üzerinde durmayacağız. Ancak şunu belirtmeden geçemeyeceğiz. Son dönemlerde yapılan araştırmalar dünyada üç bin ile üç bin beş yüz civarında dilin varlığını ortaya koymuştur¹⁰. XIX. yüzyılda hız kazanan dil çalışmalarında ise iki binden fazla dilin yapısı ve dilbilgisi kuralları incelenmiş¹¹, çok yakın bir tarihte (1937-38 yıllarında) yapılan bir başka çalışmada da dünyada yaşayan dil sayısının iki bin yediyüz doksanalı olduğu tespit edilmiştir¹².

Başta da belirttiğimiz gibi dil çalışmaları ilk defa Eski Hint ve Eski Yunan'da başlamıştır.

Milattan önce IV. (Sa'rân, s.318) veya V. (Aksan, s.16) yüzyılda yaşadığı kabul edilen ünlü Hint dilbilgini Panini, Sanskritçe ile ilgili yaklaşık dörtbin kurala ve söz varlığına ait bilgileri bir araya getiren bir dilbilgisi kitabı yazmıştır. Panini eserinde Sanskritçenin ses ve gramer esaslarını açık ve ince bir anlatımla ortaya koymuştur.

Milattan önce VI. Yüzyıldan itibaren Eski Yunan'da dilbilgisi ile dilbilim ve bugün dil felsefesi içinde yer alan bazı konular inceleme ve araştırmalarla aydınlatılmaya çalışılmıştır. Uzun süre tartışılan konuların başında dilin doğuşu meselesi gelmektedir. Onlar daima felsefi düşündükleri için dile metafizik yönüyle bakmışlar, dilin aslını ve oluşumunu, kelimenin mahiyetini hep sorgulamışlar, kelime ile anlamı arasında zorunlu ilişki kurmaya çalışmışlardır. Ayrıca bir grup (er- Revakiyyûn: الروافقيون), dilbilgisi kurallarının mantık kurallarına uygun olması gerektiği tezini savunmuştur.

⁹ John Lyons, *Kurumsal Dilbilime Giriş* (terc. Ahmet Kocaman), TDK, Ankara 1983, s.1. (Öndeyiş)

¹⁰ Doğan, Aksan, a.g.e, s.97; Özkırmı, Atilla, *Türk Dili Dil ve Anlatım*, Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul 2001, s.44; Enver el-Cüdi, *el-Fushâ lugatu'l -Kur'an*, Dâru'l-kitabi'l-lübnâni, Beyrut tsz., s.21.

¹¹ Gencan, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, Kanaat Yayınları, İstanbul 1983, s.11.

¹² Aynı eser, s.36

Romalılar dil çalışmalarına milattan önce II. yüzyıldan itibaren katılmaya başlamışlardır. Onlar daha çok Eski Yunanlıların etkisinde kalmışlar ve onların yaptıklarını tamamlayıcı nitelikte çalışmalar yapmışlardır. Bir yerde Yunanlı dilcilerin öğrencileri sayılan Romalı dilciler Latincenin gramerini Eski Yunancanın grameri şablonunda oluşturmuşlardır. Ancak dillerinin niteliklerini belirleme konusunda onlar kadar başarılı olamamışlardır.

Milattan önce I. yüzyılda yaşayan ve Latincenin grameri konusunda De Lingua Latina (عن اللغة اللاتينية) adlı bir kitap yazan Varro ve IV. yüzyılda yaşayan ve Ars Grammatica (صناعة النحو) adlı kitabın yazarı olan Donatus ilk bilinen Latin dilcilerindendir¹³.

Orta çağlarda Avrupa'da dil çalışmalarında kayda değer bir ilerleme olmamıştır. Dil adına yapılan en önemli şey Latincenin öğretimine yönelik çabalarla birlikte VIII. yüzyılda Latincenin gramerinin şiire dökülmesi olmuştur¹⁴.

Araplarda dil çalışmaları ilk olarak Kur'an ayetlerini korumaya yönelik olarak başlamıştır. Yine aynı gerekçe ile yazı ve harfler üzerine de yoğunlaşmış ve harflerin noktalması ve harekelenmesi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca zamanla dilbilgisi (nahiv) kuralları belirlenmiş ve öğrenimi sağlanmıştır.

Kur'an ayetlerinin okunuşunu konu alan kıraat ilmi Abbasiler dönemine kadar hemen hemen telkin yoluyla (yüz yüze) tahsil ediliyor, kıraat ilmi tahsil edenler kurralların rahlelerinden geçiyordu. Abbasiler döneminden itibaren derleme (tedvin) dönemi başlamış ve bu ilmin öğrenimi belli esaslara bağlanmıştır.

Kıraat çalışmaları Arapçaya, biri Arap lehçelerinin tanınması, diğeri harflerin telaffuzu olmak üzere iki yönden önemli katkısı olmuştur.

Edebiyat tarihi ve tenkidi ile metnu'l-luga konularında da çalışmalar yürütülmüştür. Metnu'l-luga konusundaki çalışmalar başlıca iki alanda yoğunlaşmıştır. Onlardan ilki kelimelerin toplanıp anlamlarının verildiği sözlüklerdir. Arapçada mu'cemler olarak bilinen bu alanda, kelimelerin tüm anlamlarına yer vermeye özen gösterilmiştir. Bu sözlüklere genel sözlükler (*el-Meâcimu'l-âmm*) denmiştir. İkincisi belli konulardaki kelimeleri bir araya getiren sözlüklerdir. Bunlara da *el-Meâcimu'l-mevdûiyye* adı verilmiştir. Örneğin insanın yaratılışı (خلق الانسان), başın özellikleri (صفة الرأس), insanın kişiliği, boyu ve şekli (الأزمة والحشرات والطيور), zamanlar, böcekler, kuşlar (شخصية الانسان وقامته وصورته), silah ve benzeri konulardaki kelimeleri toplayan önemli eserler ortaya konmuştur¹⁵.

¹³ Doğan Aksan, a.g.e, s.16-18; Mahmûd es-Sa'rân, a.g.e, s. 317-323.

¹⁴ Mahmûd es-Sa'rân, a.g.e, s.324.

¹⁵ Ali Abdulvâhid Vâfi, *İlmü'l-luga*, Dâru'n-nahda, Mısır 1984, s. 68-78.

İlerleme dönemi ve daha sonraki dönemlerde çeşitli nedenlerle Avrupa'da dil çalışmalarının ufku genişlemiştir. Ufkun genişlemesinin başlıca nedenleri şunlardır:

- a. Eski Yunan ve Roma kültür ve medeniyetini tekrar canlandırma çabası.
- b. Avrupa'da, edebiyat da dahil pek çok alanda bir milli şahlanış hareketinin başlamış olması.
- c. Avrupalıları başka ulusların dilleriyle tanıştıran coğrafi keşiflerin gerçekleştirilmiş olması.
- d. Coğrafi keşiflerle birlikte gündeme gelen Hıristiyan misyonerlik faaliyetleri ve bu faaliyetler sonucunda başta İncil olmak üzere Hıristiyanlıkla ilgili pek çok kitabın başka dillere tercüme edilmiş olması.
- e. Yavaş da olsa bazı dillerde gramer ve sözlük alanlarında çalışmalar yapılmış olması¹⁶.

Ortaçağın sonlarından itibaren Avrupalılar tanınmış Yunan ve Roma edebiyatçılarının eserlerine yönelmişler, ancak metinlerin içeriğinden ziyade üslûbuna ağırlık verdiklerinden bu dönemde metin tenkidi çalışmaları başlamıştır.

Avrupalılar bu dönemde Eski Yunan ve Roma dillerinden sonra dünyadaki diğer bazı dillere de ilgi duymuşlar, örneğin Sami dillerden olan Süryanice, İbranice, Arapça ve Habeşçe dillerinde araştırmalarda bulunmuşlardır. İtalyan müsteşrik Theseus Ambrogio (ö.1540) ve Maltalı müsteşrik Leonard Abela (ö.1605) bu diller üzerinde çalışma yapan önemli şahsiyetlerdendir. Daha sonraları büyük gezgin Pietro della Vellalö (ö.1652) Türkiye, Suriye, Filistin, Mısır ve Irak'ı gezmiş, dönüşte beraberinde özellikle Mısır'dan Roma'ya Kıpti dilinde bazı yazma eserlerle Kıptice-Arapça sözlükler götürmüştür¹⁷.

Dil çalışmalarında VI. ve VII. yüzyılda Güney Hint dilleri ön plana çıkmıştır. Güney Hint halkıyla ilk teması Portekizliler kurmuş ve yöre halklarının dilleri üzerinde ilk çalışmaları onlar yapmışlardır. İngiliz müsteşrik Thomas Stepheus 1579-1619 yılları arasında Portekizlilerin hâkimiyetindeki Güney Hindistan bölgesinde bulunmuş, bölgenin lehçeleri üzerinde çalışmalar gerçekleştirmiş ve yöresel lehçelerden olan Konkani Lehçesinin grameri konusunda bir de kitap yazmıştır. Bir Kuzey Hindistan dili olan Sanskritçe ile ilgili çalışmalar ise VII. ve VIII. yüzyıllarda bölgede gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetleri ile başlamıştır.

VIII. yüzyılın en önemli dil olayı İngiliz araştırmacı Sir William Jones'un 1876 yılında Sanskritçe ile Yunan ve Latin dilleri arasındaki benzerliği keşfetmesi olmuştur. Bu keşiften sonra dil araştırmacıları Hint ve İran dilleriyle Yunanca, Latince, Keltçe ve Germanca gibi bazı Avrupa dillerini karşılaştırma yoluna gitmişlerdir. Sanskritçe ile Yunanca ve Latince'nin karşılaştırılması sonucunda ortaya çıkan benzerlikler dilcileri dil aileleri adını verdikleri bir çalışmaya yönlendirmiştir.

¹⁶ Mahmûd es-Sa'rân, a.g.e. s., 328-329.

¹⁷ Aynı eser, s.329.

XIX. yüzyıl Avrupalıların pek çok ülke ve milletle temas kurduğu ve oralara siyasi elçiler ve misyonerler gönderdiği bir yüzyıl olmuştur. Bu elçi ve misyonerlerin buldukları yörelerin dillerinin Avrupa'da tanınmasında büyük katkıları olmuştur. Yeni tanınan bu dillerin gramerleri, sözcük yapıları, konuşma ve yazı özellikleri incelenmiş ve birbirleriyle karşılaştırılmıştır. Aslında XIX. yüzyıl, dil çalışmaları tarihinde Hint-Avrupa dilleri ve Roma dillerinin ele alınıp incelendiği bir çağ olmuştur. Karşılaştırma ağırlıklı yürütülen çalışmalar, bu dillerin yaşamış olduğu pek çok değişikliğin gün yüzüne çıkarılmasını sağlamıştır. Gerçi bu çağda devrim nazariyesinin ve tabii bilimler alanında yapılan çalışmaların, dillerde gerçekleşen değişiklik konusunda yapılan araştırmalarda önemli etkileri görülmüştür. O dönemde Darwin nazariyesi birçok bilimi, hatta felsefeyi bile etkilediğinden bir kısım dilci, dile ilgili bazı problemlerin çözümünü bu nazariyede aramıştır. 1870'lerde dil değişiklikleri (التغيرات اللغوية) adı altında felsefi düşüncelerin temelleri üzerine oturtulmaya çalışılan dil çalışmalarına dair bazı yöntemler ortaya konulmaya başlanmıştır. Bazı dilciler lehçelere ve dillere, türlerine göre sınıflandırılan bitki ve hayvanların yaşadıkları değişim ve dönüşümler gibi değişiklikler yaşayan varlıklar olarak bakmışlar, hayvanlarda ve bitkilerde olduğu gibi diller arasında bir ilişki kurma çabası içine girmişlerdir.

XX. yüzyıl dilcileri, Darwin nazariyesinin etkisinden kurtulup dildeki değişikliklerin diğer varlıklardaki değişikliklere benzemediğini anlamışlardır. Bu çağda dil alanında yaşanan en önemli gelişme dilbilim çalışmalarının felsefe ve mantığın etkisinden kurtulması olmuştur. Ancak diğer taraftan dil, sosyoloji ve psikolojinin etki alanına girmiştir¹⁸. Aslında XX. yüzyıl dilcilikte çok büyük gelişmelerin yaşandığı önemli ilke ve kuralların ortaya konduğu bir çağ olmuştur. Bu yüzyılda yaşanan gelişmelerin birçoğunu ünlü İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure (ö:1913) gerçekleştirmiştir.

FIKHULLUGA VE İLMULLUGA

a. Fıkhulluga ve İlmulluganın Tarifleri

Arapçada kökü فقه fiili olan الفقه kelimesi bir şeyi bilmek, anlamak demektir. Daha çok dini bir terim olarak, özellikle fıkıh ilminde yaygın şekilde kullanılır. Birine dinde fıkıh bilgisi verildi dendiği zaman ona anlayış veya anlama yeteneği verildi anlamı kastedilir. Bu yüzden علم فقه fiili (bildi) anlamında, العلم da الفقه anlamında kullanılmıştır. Bu durumda تامل اللغة fahm anlamında kullanıldığı söylenebilir¹⁹.

¹⁸ Aynı eser, s.333-343.

¹⁹ İbn Manzur, Muhammed b. Mükrem, *Lisanu'l-arab*, Dâr-u sâdir, Beyrut tsz., VIII, 522; *el-Mu'cemu'l-vasit*, Komisyon, Dâr'u'l-maarif, Mısır 1973, II,698. فقه maddesi.

Avrupa'da Filoloji (Philology) olarak bilinen Fıkhulluga'nın yine Avrupa'da Linguistik (Linguistic) olarak bilinen İlmulluga (el-Lisâniye اللسانية, çoğulu el-Lisaniyât اللسانيات veya el-Elsüniye الالسنية) ile aynı anlamda kullanılıp kullanılmadığı konusunda ihtilaf vardır. Öyle anlaşılıyor ki eski Arap dilcileri bu iki mefhumu birbirinden ayırmamışlardır²⁰. Bu anlayış son dönemlere kadar sürmüştür. Ali Abdulvâhid Vâfi şöyle der:

“İlmulluga konularından bazılarını Arap dilcileri değişik isimler altında ele almışlardır. Onlardan en yaygın olanı fıkhulluga ismidir. Çünkü fıkhü's-şey (فقه الشيء) demek o şeyi felsefe ve anlayış olarak bilmek ve o şeyin üzerine oturduğu kurallara vâkıf olmak demektir. Biz bu kitabımıza, (İlmulluga adlı eserini kastediyor) alışlagelmiş kullanım olan ilmulluga ismi bu dala verilmemiş olsaydı fıkhulluga adını verecektik.”²¹

Arapçada fıkhulluga olarak bilinen filoloji sözcüğü biri Yunanca, seven veya arkadaş anlamına gelen **philos**, diğeri söz, kelam anlamına gelen **logos** kelimelerinin birleşmesinden oluşan ve söz dostu, seveni anlamına gelen bir bileşiktir²².

İlmulluga, bizde dilbilim batıda linguistik adıyla bilinen ilim olup bu ilim, dili inceleyen bilim, dilin bilimi²³ veya dilin bilimsel şekilde incelenmesi ya da bilimsel olarak dil incelemesinde bulunmak şeklinde tarif edilmiştir²⁴. Bazıları da onu, bilimsel yönden dilin incelenmesi ya da dilin nasıl işlediğinin araştırılması şeklinde tarif etmiştir²⁵.

İlmulluga günümüzde, Arapların eskiden kullandıkları ve adına el-luga (اللغة), ilmulluga (علم اللغة) veya metnulluga (متن اللغة) dedikleri anlamdan çok daha geniş ve kapsamlı şekilde kullanılmıştır. Günümüzde pek çok araştırmacı artık ilmulluga terimini batının kullandığı anlamda, yani linguistik anlamında kullanmaktadır.

Tariflerden de anlaşılacağı üzere konusu, dilin bilimsel şekilde incelenmesi ya da dil konusunda incelemede bulunurken bilimsel metod kullanılması olan dilbilimin alanına, sesler (phonotics, phonogy; الاصوات), kelime yapısı (morphology; بناء الكلمة أو الصرف), cümle yapısı (syntax; بناء الجملة أو النحو) ile kelimeler ve anlamları (semantics; المفردات ودلالاتها) gibi konular girmektedir²⁶.

²⁰ Ali Abdulvâhid Vâfi, *İlmü'l-luga*, s.29.

²¹ Aynı eser, s.30.

²² İmil Bedi' Yâkub, *Fıkhü'l-lugati'l-arabiyye ve hasâisuhâ*, Dâru'l-ilm lilmelâyin, Beyrut 1986, s.29.

²³ Doğan Aksan, *a.g.e.*, s.14.

²⁴ John Lyons, *a.g.e.*, s.11.

²⁵ Muhammed Hasan Abdulaziz, *Medhal ilâ ilmi'l-luga*, Mektebetü'ş-şebab, Kahire 1992, s.63.

²⁶ Mahmud Fehmi Hicâzi, *İlmullugati'l-arabiyye*, Dâru'l-garib, Mısır, tsz., s.31.

b. Fıkhulluga ve İlmulluganın Anlam ve İçeriği

Konusu ilmulluga gibi dil olan fıkhulluganın hudutları kesin olarak çizilememiş, çerçevesi tamamıyla belirlenememiştir. Zira fıkhulluganın tanımı dönemden döneme ve toplumdan topluma değişiklik göstermiştir. Bu yüzden dilciler bu kelimenin hangi anlama geldiği ve hangi konuları içerdiği hususunda bir görüş birliği sağlayamamışlardır. Bir kısmı ilmulluga konularını içerdiğini söylemiş, bir kısmı dili kurallar, edebiyat tarihi ve metin tenkidi yönünden incelediğini ifade etmiş, bazıları da bir toplumun akli yaşantısını, yani aklın ürettiği bilim, kültür ve sanat türünden her şeyi kapsadığını ileri sürmüştür. Fıkhulluganın içerdiği bu son iki anlamda edebu'l-luga ve tarihu'l- edeble denk tutulduğunu söylemek mümkündür²⁷. Öte yandan bazı Arap dilcileri bir kısım ilmulluga konularını fıkhulluga içinde ele almışlardır. Örneğin, İbn Faris (ö:395/1004) es-Sahibi fi fıkhı'l-luga adlı eserinde dilin ortaya çıkışı, kelimeler ve anlamları, isim, fiil ve harf olarak kelimenin çeşitleri gibi konulara, Seâlibi (ö:429/1038) Fıkhulluga ve Sırru'l-arabiyye adlı eserinde pek çok müteradif kelimelere ve anlamlarına, İbn Cinni el-Hasâis'inde dilin tarifi, ortaya çıkışı, öğrenilmesi vb. dil konularına yer vermişlerdir.

Fıkhulluga sözcüğü Avrupa'da XIV. yüzyılın başlarından itibaren eski mirası (belgeleri) araştırma ve inceleme (بحث و دراسة التراث القديم) anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Araplarda fıkhulluganın yer yer eski metinleri inceleme ve araştırma anlamındaki ilmu'n-nusûs (علم النصوص) karşılığında kullanıldığı görülmüştür²⁸.

Aslında Avrupa'da filolojinin ilgilendiği alanın, yazmaları inceleyip bilimsel şekilde yayına hazırlamak, simgeleri çözmek, kitabeleri; tarih, dil ve edebiyat açısından inceleyerek açık ve bilimsel şekilde neşretmek olduğu saptanmıştır²⁹.

XX. yüzyılda dil çalışmalarının alanı çeşitlilik göstermiş, eski metinler ve kitabeler üzerinde yapılan çalışmalar ilmullugadan farklı bir alanda değerlendirilmiştir. İlmulluga muhtevasıyla, eski metin bilimi (علم النصوص القديمة) de diyebileceğimiz fıkhullugadan farklı bir alanda yer almıştır. Hâlbuki XIX. yüzyıla kadar gerçekleştirilen dil çalışmalarında ilmulluga ile fıkhulluga anlamca birbirinden ayırt edilmemiştir. Ama Alman dil araştırmacıları bu yüzyıldan (XIX. yy) itibaren fıkhulluga ile ilmulluganın ilgi alanlarını belirlemişlerdir. Alman K. Lachmann dil araştırmaları konusunda daha belirleyici ve açık bir yol izlemiş ve filolojinin alanının eski metinleri araştırma ve neşretme olduğuna, ilmulluganın alanının dilin fonetiği, grameri, kelimelerinin yapısı ve anlamı gibi konular olduğuna karar vermiştir. Dâiretü'l- maarifi'l-britaniyye'de (Baskı 1970, filoloji maddesi) fıkhulluga terimi literatür (literature; التراث), metin tenkidi

²⁷ Ali Abdolvâhid Vâfi, *İlmü'l-luga*, s.14.

²⁸ Mahmud Fehmi Hicâzi, *a.g.e.*, s.32.

²⁹ هو تحقيق المخطوطات و إعدادها للنشر العلمي و فك الرموز و نشر النقوش أعمالاً علمية تحليلية تقوم عليها دراسات تاريخية أو لغوية أو أدبية

(textual criticism; نقد النصوص), sanat (art; الفن), arkeoloji (archaeology; الآثار القديمة) ve din (religion; الدين) alanlarındaki dil çalışmaları olduğu belirtilmiştir³⁰.

Bazı eski dönem Arap dilcileri fikhullugayı, konusu günümüzde aynı dil ailesine mensup dilleri birbiriyle karşılaştırmak demek olan karşılaştırmalı dilbilim (علم اللغة المقارن) anlamında kullanmıştır³¹.

Bütün bunlara rağmen hâlâ daha fikhulluga ile ilmulluganın alanları net olarak belirlenemediğinden konuları ve ilgi alanları iç içe girmiştir. Subhi es-Sâlih şöyle der:

*“Fikhulluga ile ilmulluga arasındaki ince çizgiyi belirlemek çok zordur. Çünkü eski yeni, doğulu batılı pek çok dilciye göre her iki alanın konuları birbirine girmiştir. Öyle ki bu tedahül bazen onları, birbirinin yerine kullanmaya izin verecek duruma bile getirmiştir.”*³²

Bu konuda Ali Abdulvâhid Vâfi de aynı görüştedir³³. Dr. Kemal Bişr ise her iki dalın aynı anlamda kullanılmasının mümkün olabileceğini bu nedenle birbirine karşıtılmasının söz konusu olmadığını öne sürmüştü ve şöyle demiştir:

*“Eskiden fikhulluga dil çalışmalarından iki ana bölümü içerirdi. Birincisi kelimelerin kökenleri, eş anlamları, istikâk, naht, mecaz, hakikat ve benzeri yönden durumları ile sözlük türündeki çalışmaları; diğeri ise dilin aslı, işlevi, lehçelere ayrılması, yayıldığı coğrafi alanlar ve benzeri konularla ilgili çalışmaları içine alırdı. Fikhulluga önceden bunları ve benzeri meseleleri konu edinirken günümüzde onun yerine ondan daha kapsamlı olan ilmulluga ile yetinmek mümkündür.”*³⁴

c. Araplarda Fikhulluga ve İlmulluga Anlayışı

Araplar fikhulluga terimiyle hicri IV./X. asırda tanışmıştır. O asırda kısa aralıklarla fikhulluga adıyla iki kitap yazılmıştır. İlki İbn Faris'in (ö.395/1004) es-Sâhibi fi fihî'l-luga ve mesailiha ve süneni'l-arab fi kelâmihâ, diğeri es-Seâlibi'nin (ö.429/1038) Fikhû'l-luga ve sirru'l-arabiyye adlı eseridir. İbn Faris'in eserinin içerdiği konuları, biri bütün dilleri ilgilendiren genel konular, diğeri Arapçaya ait konular olmak üzere iki ayrı kategoride değerlendirmek mümkündür. Örneğin dilin doğuşu meselesi genel dil konularından biri olup Arapçanın dışındaki dilleri de ilgilendirmektedir. Ancak o, bu bağlamda eserinin başlarında Arapçanın ve Arap yazısının doğuşu, gelişmesi, olgunlaşması, Arapçanın diğer dillere olan üstünlüğü, lehçelerinin bolluğu gibi konuları ele almıştır. Ama Arapçada cümlenin nasıl oluştuğu, nerede kullanıldığı, özellikleri, o dili konuşanların bir takım adet ve

³⁰ Mahmud Fehmi Hicâzi, a.g.e, s.31-33.

³¹ Muhammed Hasan Abdulaziz, a.g.e, s.180.

³² Subhi es-Sâlih, *Dirâsât fi Fihî'l-luga*, Dâru'l-melâyin, Beyrut 1976, s.19-20.

³³ Bkz. Ali Abdulvâhid Vâfi, *İlmü'l-luga*, s.30.

³⁴ Kemal Bişr, *Dirâsât fi fihî'l-luga*, Dâru'l-maarif, Mısır 1969, s.48-49.

geleneklerinin konu edildiği kısmı da Arapçaya ait konular içinde değerlendirmek mümkündür. Nitekim İbn Faris'in eserinin Sünenü'l-arab fi kelâmihâ kısmında yaptığı şey, Arapların cümleleri kullanım biçimleri ve ifade tarzlarına dair bir örneklemedir.

es-Seâlibi'nin eserine gelince müellif eserini, iki ayrı başlık altında oluşturmuş ve farklı konulara yer vermiştir. Fıkhü'l-luga adını verdiği birinci bölüm otuz bâbtan oluşmakta ve her bâb, fasıl adıyla küçük başlıklara ayrılmaktadır. Bu bölümde genellikle belli konulara ait müteradif kelimeleri toplamış ve onları küçükten büyüğe ya da azdan çoğa doğru sıralayarak anlamlarını vermiştir. Sırru'l-arabiyye adını verdiği ikinci bölüm ise İbn Faris'in kitabının Sünenü'l-arab fi kelâmihâ bölümündeki pek çok konu ile örtüşmektedir. Hatta ondan birebir naklettiği bölümler de vardır. Örneğin, el-ıhtısas ba'de'l-umûm, ikâmetü'l-vâhid makame'l-cem'i, el-cem'u yürâdü bihi'l-vâhid, el-mef'ûl, el-mecâz, ebniyetü'l-ef'âl, el-ıbdâl, el-kalb, el-itbâ, et-tekrir ve'l-iâde, hasâis min kelâmi'l-arab, el-istiâre, el-işbâ ve't-te'kid ve daha birçok konu aralarında müşterektir. Ancak Seâlibi, İbn Faris'in yer verdiği el-kavl fi afsahi'l-arab, el-lugâtu'l-mezmûme, merâtibu'l-keâm, zikru mâ ihtassat bihi'l-arab, el-kavl fi hakikati'l-keâm, aksâmü'l-keâm ve diğer bazı konulara hiç değinmemiştir.

Araplarda hicri dördüncü (miladi X.) asırda ortaya çıkan fıkhulluga teriminin durumu ve asırlar boyu bu ismin yer aldığı başka bir eserin ortaya çıkmadığı göz önüne alındığında akla şöyle bir soru gelebilir. İbn Faris ve es-Seâlibi'nin eserlerinde bahsettiği konularla günümüz dilcilerinin fıkhulluga başlığı ile kaleme aldıkları eserlerin içerdiği konular arasında nasıl bir ilişki kurulabilir ya da hicri dördüncü/miladi onuncu asır ile yirminci asır fıkhulluga anlayışı birbirine nasıl bağdaştırılabilir? Bu soruyu şöyle cevaplamak mümkündür: İbn Faris ve es-Seâlibi'nin eserlerinde ele aldıkları konular günümüz fıkhulluga konularından ve fıkhulluga anlayışından farklıdır. Her iki müellif de eserinde Arapçayı konu edinmiştir. es-Seâlibi'nin eserinin Sırru'l-arabiyye kısmının yirmi dokuzuncu bâbında yer verilen bazı Farsça ve Rumca kelimeler hariç Arapçanın dışında başka bir dilden söz edilmemiştir. Halbuki yirminci yüzyılın ortalarından itibaren Araplarda ortaya çıkan fıkhulluga adlı eserlerde, örneğin Ali Abdulvâhid Vâfi'nin kitabında Sâmi halklar ve dilleri, Sâmi dillerin incelenmesi, Sâmi halklarının ilk vatanları, Sâmi dillerin özellikleri, Sâmi dillerle Hâmi diller arasındaki benzerlikler ve farklılıklar gibi konulara yer verilmiştir. Ayrıca Akadlılar, Kenânlılar, Fenikeliler, İbraniler ve dilleri hakkında detaylı bilgi verildikten sonra Arapçaya geçilmiş, onun diğer Sâmi dilleri arasındaki durumu ve Arapçayı geliştiren unsurlardan olan iştikâk, naht, iştirâk, tezat, dahil, muarrab gibi konular üzerinde durulmuştur.

Araplarda hicri IV./X. asırdan XX. asrın ortalarına kadar fıkhulluga adıyla veya başlığında fıkhulluga adı geçen bir eserin kaleme alınmadığı tahmin edilmektedir. Hatta fıkhulluga sözcüğünden dahi bahsedilmediği görülür. Yakın dönemde Araplarda fıkhulluga terimi Mısır'ın çeşitli üniversitelerinde ders veren bazı müsteşriklerin kullanımlarıyla ortaya çıkmıştır. Onların kendi dillerinde

seslendirdikleri filoloji terimi o dönemde Arapçaya fikhulluga olarak çevrilmiş³⁵, ancak onlardan bazıları bu terimin Arapçaya tam olarak çevirisinin zorluğundan da söz etmiştir³⁶.

Batı dünyasında filoloji teriminin içerdiği anlamlar şunlardır:

a. Metinlerin tahkiki ve şerhi, buna bağlı olarak sarf ve nahiv konuları ile kelimelerin sözlük anlamlarının incelenmesi.

b. Diller arasında, özellikle aynı dil ailesine mensup olanlar arasında karşılaştırma yapılması.

c. Araştırılan ve karşılaştırılan dilleri konuşan toplulukların kültürünün, geleneğinin, tarihinin ve edebiyatının ortaya çıkarılması.

Araplardaki fikhulluga anlayışını ise şöyle özetlemek mümkündür:

1. İbn Faris'e göre dilin doğuşu, başlangıcı, Araplarda söz söyleme sanatı hakkında bilgi verilmesi.

2. es-Seâlibi'ye göre ise Arapça kelimelerin konulara göre tasnifi ve anlamlarının verilmesi, bir anlamda eş anlamlı kelimelerin bir araya getirilip anlamlandırılması.

3. Yeni dönemde fikhulluga batıdaki filoloji terimi karşılığında kullanılmıştır. Bazı son dönem Arap dilcilerine göre genel olarak Sâmi dillerin, özel olarak Arapçanın, modern dilbilimin belirlediği ve kullandığı metotla ele alınmasıdır³⁷.

Bu durumda eski dönem Arap dilcilerinden olan İbn Faris ve es-Seâlibi'nin fikhulluga ile benzer konuları içeren İbn Cinni'nin el-Hasâis ve Suyûti'nin el-Müzhir adlı eserlerinin içeriğini yeni dönem batılı dil âlimlerinin filoloji çalışmalarıyla karşılaştırdığımızda şu sonuçlara ulaşırız:

a. Batılı dil âlimleri dili, insanın olağan faaliyetlerinden biri olarak görmüşler ve yaptıkları dil çalışmalarıyla o dili konuşan ulusun kültür değerlerinden olan din, adet, gelenek ve edebiyatının belirlenmesini amaçlamışlardır. Söz konusu Arap dilcileri ise çalışmalarını sadece Arap diline ayırmışlardır. Onların nihai amaçları Kur'ân-ı Kerim'in düzgün şekilde okunmasını ve anlaşılmasını sağlamak olmuştur.

b. Batılı dil âlimleri, dillerin kendisinden çoğaldığı ilk dili/dilleri bulma konusunda yoğun çaba göstermişlerdir. Ancak sözü edilen Arap dilcilerinin bu konuda hiçbir çabası olmamıştır.

c. Eski Arap dilcileri çalışmalarını yaşayan ve konuşulan diller -bundan kasıt özellikle Arapçadır- üzerinde yoğunlaştırırken batılı dilciler Latince ve Eski Yunanca gibi ölü ya da yazılı ve yaşayan diller üzerinde yoğunlaştırmışlardır.

³⁵ Muhammed Hasan Abdulaziz, *a.g.e.*, s.187.

³⁶ Aynı eser, s.185.

³⁷ Aynı eser, s.194-195.

d. Batılı dilciler diller arasında karşılaştırmalar yapmışlar, ancak Arap dilcilerinin karşılaştırma adına yaptıkları tek şey Arapçanın kelimelerini Farsça, kısmen de Rumca ve Habeşçenin kısıtlı sayıda kelimeleri ile karşılaştırmak olmuştur. O dönem Arap dilcilerinin Arapçayı, aynı dil ailesinden olan İbranice ve Süryanice gibi dillerle karşılaştırmaları söz konusu olmamıştır.

e. Eski Arap dilcileri batılı dilciler gibi kelimelerin anlamlarında yaşanan değişikliklere ve gelişmelere değinmemişler, anadilden çoğalan lehçelerden bahsetmemişlerdir. Onlar çalışmalarını Kur'ân-ı Kerim'in indiği fasih Arapçanın temelini oluşturan Kureyş lehçesi üzerinde yoğunlaştırmışlardır.

f. Batılı dil âlimleri kelimelerin kökenleri (etimoloji) üzerinde de durmuşlardır. Eski Arap dilcilerinin daha çok üzerinde durdukları husus kelimelerin türetilişi (iştikak) ve türetilişlerine göre kazandıkları anlamlar olmuştur³⁸.

Abduh er-Râcihi konuyla ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: İbn Faris, es-Seâlibi, İbn Cinni, Suyûti gibi dilcilerin eserlerini batılların anladığı anlamda fıkhulluga (filoloji) alanına değil ilmulluga (dilbilim) alanına dahil etmek mümkündür. Râcihi gerekçelerini ise şöyle sıralamıştır:

1. İlmulluga, dil üzerinde dil adına araştırma yapar ya da dili dil için araştırır.
2. İlmulluga, dilin özelliklerini ortaya koyucu, bir anlamda onu tanımlayıcı çalışmalar gerçekleştirir.
3. İlmulluga, çalışmalarını daha çok dilin ses, gramer ve kelime bilgisi alanlarında yoğunlaştırır.
4. İlmulluga, çalışmalarını belli metodlarla yürütür³⁹.

Bir başka konu da filolojinin modern dilbilimin doğuşunu ve oluşumunu etkilediği hususudur. Şöyle ki, filologların XIX. yüzyılda yapmış oldukları çalışmalarda ulaştıkları sonuçlarla modern dilbilimin temeli atılmıştır. Bu anlamda Avrupa'da filoloji, dilbilimin kendisinden neşet ettiği bir kaynak olarak görülmüş ve William Johnes'un Sanskritçe ile eski Avrupa dilleri arasındaki terkipsel ilişkileri konu alan makalesinin modern dilbilimin oluşumuna zemin hazırladığı kabul edilmiştir. Daha önce filolojide var olan karşılaştırma (المقارنة) ve eski (القديم) sözcükleri, aralarına metin (النص) sözcüğünü de alarak eski metinlerin karşılaştırılması anlamında ön plana çıksa da sonraları bunlara güncel (المعاصر) ve niteleme (الوصف) sözcüklerinin de eklenmesiyle dilbilime doğru bir yöneliş olmuştur. Eski, tarihsel metotla (المنهج التاريخي), yeni ise tanımlayıcı metotla (discriptive; المنهج الوصفي) ele alınmıştır.⁴⁰

³⁸ Abduh er-Racihi, a.g.e, s.54 vd.; İlmil Bedi' Yâkub, a.g.e, s.52-53.

³⁹ Abduh er-Racihi, a.g.e, aynı yer.

⁴⁰ Hasan Temmâm, *el-Usul fi'l-luga*, ed-Dârul-beyzâ, Beyrut tsz. s. 235; Muhammed Hasan Abdulaziz, a.g.e, s.174-175.

Dilciler fıkıhulluga ile ilmulluga arasındaki farkları da şöyle belirlemişlerdir:

a. Her iki alan metod ve içerik yönünden birbirinden farklıdır. Fıkıhulluga dili, o dilin sahiplerinin medeniyetine, dolayısıyla edebiyatına erişebilmek ve o konuda fikir sahibi olabilmek amacıyla araştırır. İlmulluga ise dili, o dilin ses, gramer, sözcük ve işlev bakımından durumunu belirlemek amacıyla inceler.

b. Fıkıhulluga tarih bakımından ilmullugadan çok daha eskidir: Zira ilmulluganın başlangıcı henüz daha XIX. yüzyıldır. Tarihi farklı olan şeylerin içeriğinin de farklı olması doğaldır.

c. Fıkıhulluganın konusu bilgilerin tarih açısından karşılaştırılması, ilmulluganın konusu ise bilgilerin tanımlanması ve konuların içinde ilgili yerlere yerleştirilmesidir.⁴¹

Bu durumda ilmulluganın konusunun, bilimsel olarak dilin incelenmesi ya da bizzat dil için dilin kendisidir şeklindeki tarifıyla örtüştüğünü söyleyebiliriz. Ancak dilden hareketle o dili konuşan ulusun medeniyetine ve kültürüne ulaşmayı amaçlayan fıkıhulluga ile de yakınlaştığı göz ardı edilmemelidir. Fıkıhulluga, eski metinleri dilbilgisi kuralları, kelimelerinin anlamları ve ona bağlı olarak şerh, tenkit, mekân ve tarih yönünden inceleyen ilimdir.⁴² Fıkıhulluganın tarifinde dikkat çeken en önemli husus metinlerin eskiliğidir. Bilindiği gibi Eski Yunan ve Roma medeniyetleri günümüz Avrupa medeniyetinin temelini oluşturmaktadır. Bunun için Avrupalılar kalkınmalarının felsefi yönden temelini oluşturan Eski Yunancanın, kanuni ve idari açıdan temelini oluşturan eski Roma dilinin (Latince) metinlerini inceleme ihtiyacı duymuşlardır. Böylece eski metinlerin şerhi ve dil özellikleri bakımından incelenmesi filolojiye ortaya çıkarmıştır.

XVIII. yüzyılın sonlarında eski Hintlilerin kutsal kitabı Veda'nın dili olan Sanskritçenin Latin dilleri ve Avrupa'da ki diğer dillerle olan yakınlığı belirlenmiş ve o tarihten itibaren karşılaştırmalı filoloji ortaya çıkmıştır. Sanskritçenin araştırılması ve onun Hint-Avrupa dilleriyle olan ilişkisinin belirlenmesi hep yazılı metinler üzerinden olmuştur. Filologlar eski metinlerin şerhi, tahkiki ve karşılaştırılması konusunda çalışmalarda bulunmuşlardır. Bu nedenle filolojinin, birisi dillerin karşılaştırılması, diğeri eski metinlerin tahkiki ve şerhi olmak üzere iki konu üzerinde durduğunu söylemek mümkündür. Edebi yönden çok üstün özelliklere sahip olan bu metinler toplumların tarihi, kültürü, sanatı ve geleneği konusundaki bilgileri de içermektedir. Hatta toplumların sosyal yaşantısını dil aracılığı ile ortaya koyduğunu söylemek de mümkündür.⁴³ Sanskritçenin varlığının bilinmesinden sonra karşılaştırmalı dilbilim alanında gözle görülür gelişmeler yaşanmıştır. Zira eski bir Hint dili olan Sanskritçe ölmemiş, bazı Hintli dilciler onun metinlerini okumuşlar ve bu dille kitaplar telif etmişlerdir. Avrupalı dilciler Avrupa dilleriyle Sanskritçe arasında büyük benzerlik bulunduğunu belirledikten sonra

⁴¹ İlimil Bedi' Yâkub, a.g.e, s.33-34.

⁴² فه اللغة هو دراسة النصوص القديمة من حيث القاعدة و معاني المفردات و ما يتصل بذلك بشروح و تقاو و اشارات تاريخية... الخ. و كان عصر التقدّم من أهم العناصر التي يتكوّن منها فقه اللغة

⁴³ Muhammed Hasan Abdulaziz, a.g.e, s.171-173.

çalışmalarını söz konusu dillerin ses ve gramer yönünden olan benzerlikleri üzerinde yoğunlaştırmışlardır.

Frederic Schlegel, dil karşılaştırmaları çerçevesinde Sanskritçenin dil yapısını ilk araştıran kişi, Frantes Bopp da karşılaştırmalı dilbilim konusunda ilk ciddi çalışma yapanlardan biridir⁴⁴.

Son iki asırda dil konusunda yaşanan olağanüstü gelişmelere rağmen batılı dilciler fıkhulluga konusunda, üzerinde ittifak sağlanan bir görüş ortaya koyamamışlardır. Örneğin Jespersen, bazı batılı dilcilerin fıkhullugayı dillerin karşılaştırılması konusunda yapılan çalışmalarla bir tuttuğunu söylerken başka batılı dilcilerin onu, üzerinde araştırma yapılan dili konuşan toplumun medeniyeti hakkında araştırma yapan bir dal olarak gördüğünü belirtmiştir⁴⁵. R.H. Robins de fıkhulluganın İngiliz ve Alman dilcilerce farklı anlaşıldığını belirtmiş ve şöyle demiştir: “İngiliz dilciler fıkhulluganın, tarihi ve karşılaştırmalı dilbilimle aynı olduğunu öne sürerken Alman dilciler daha çok eski Yunan ve Roma dilleriyle yazılmış tarihi, edebi metinlerin incelenmesi olduğunu ifade etmişlerdir.” Robins ayrıca fıkhulluganın İngilizlerde karşılaştırmalı dilbilim, Almanlarda ise karşılaştırmalı fıkhulluga anlamında kullanıldığını da belirtmiştir⁴⁶.

Zeki Mübarek, XX. yüzyılın ilk yarısında Mısır üniversitelerinde filoloji dersi veren yabancılardan bazılarının bu terimi Arapçaya birebir çevirmenin güçlüğünden söz ettiğini söylemiştir. Mübarek’e göre bazı dilciler fıkhullugayı, tarihi ve edebi metinlerin incelenmesini konu alan bir ilim olduğu, bazılarının da onun, sadece dil konusunda araştırma yapan bir ilim değil her yönüyle bir toplumun yaşantısını konu aldığı görüşünde olduğunu söylemiştir⁴⁷. Bu durumda fıkhulluganın alanına dilbilimin konularından olan dil tarihi, dillerin karşılaştırılması, dilbilgisi, aruz, belağat, edebiyat tarihi ayrıca bunların dışında edebi ve ilmi eserlerin tasnifi, dini eserlerin telifi, mukaddes kitapların metinlerinin tefsiri ve yorumu, dinler tarihi, kelam ve felsefe bilimlerinin tarihi ve daha pek çok konunun girdiğini söylemek mümkündür.

Son zamanlarda Fıkhulluga terimi Araplarda, Sâmi dil ailesine mensup diller arasında karşılaştırma yapma anlamında yaygın olarak kullanılmıştır. Karşılaştırma daha çok Arapça kelimeleri diğer Sâmi dillerin kelimeleriyle -özellikle İbranice kelimelerle- karşılaştırma anlamında ön plana çıkmıştır.⁴⁸

⁴⁴ Mahmud Fehmi Hicâzi, a.g.e, s.126-128.

⁴⁵ Otto Jespersen, *Language, its Nature, Developmnet and Origin*, Londra 1964, s.64.

⁴⁶ R.H. Robins, *General Linguistics And Introductory Survey*, Londra 1962, s.16.

⁴⁷ Zeki Mübarek, *en-Nakdu'l-fenni fi'l-karni'r-râbi*, el-Matbaatu't-ticarîyye, Beyrut 1957, s.37.

⁴⁸ Abduh er-Racihi, a.g.e, s.28.

ARAP LİTERATÜRÜNDE DİL BİLİMİ İSTİLAHLARI

İslamiyetin gelişinden bir süre sonra Araplarda özellikle dini, edebi ve ilmi alanlarda bazı bilim dalları ortaya çıkmıştır. Arap dili ve edebiyatı alanında ortaya çıkan ilimlerin tamamı **el-Ulûmu'l-arabiyye** adıyla anılmış, bu alanda çalışanlar da iki gruba ayrılmıştır. Birinci grubun ilgi alanı dilin yapısı olup bu yapı العربية، النحو veya علم العربية adlarıyla, diğer grubun ilgi alanı ise kelimeler ve anlamları olup bu alan da من اللغة، فقه اللغة، علم اللغة، اللغة adlarıyla anılmıştır. Tabakât (bibliyografya) kitapları, dilin (cümle) yapısı ile uğraşanları Nahivciler (en-Nahviyyun), kelime ve anlamlarıyla meşgul olanları da Dilciler (el-Lugaviyyun) adlarıyla zikretmiştir. Örneğin Sibeveyhi (ö:180/796), Müberred (ö:286/900), daha sonraları İbn Mâlik (ö:672/1274) ve İbn Hişâm (ö:761/1360) gibi âlimler nahivciler olarak, Halil b. Ahmed (ö:175/791), el-Asmai (ö:216/831), İbn Düreyd (ö:321/933) gibi âlimler de lugatçılar olarak tanınmıştır. Ancak nahiv ilminin ortaya çıktığı ilk zamanlarda (I./VII. asır), konusu kelime türetilişi (iştikâk) olan sarf ilmi ayrı bir ilim olarak değil nahiv ilmi içinde yer almaktaydı. Bu durum, Ebu Osman el-Mâzini'nin (ö.249/863), Sibeveyhi'nin el-Kitab adlı eserinde dağınık halde yer alan sarf konularını bir araya getirdiği et-Tasrif adlı eseri sarf alanında yazılan ilk eser olarak ortaya çıkıncaya kadar sürmüştür⁴⁹. Öte yandan nahiv anlamında kullanılan el-Arabiyye ve Ulûmu'l-arabiyye terimlerini ilk kullananlar da hicri dördüncü asır âlimlerinden İbn Faris ve İbnü'n-Nedim (ö:385/995) olmuştur. Daha sonraları İbn Haldûn (ö:808/1406) aynı anlamda el-Kavâninu'n-nahviyye terimini kullanmıştır⁵⁰. el-Ulûmu'l-arabiyye anlamına gelen İlmü'l-lisan ya da el-Ulumu'l-lisaniyye terimini kullanan ilk kişi Fârâbi (ö:339/950) olmuş, nahiv çalışmalarındaki yöntemleri belirleyen ilim olan İlm-u usûli'n-nahvi müstakil bir ilim olarak ortaya koyan ilk kişi de İbnü'l-Enbâri (ö:328/940) olmuştur. İbnü'l-Enbâri ayrıca Ulûmu'l-edeb terimini nahiv, sarf, dil, nahiv usulü, aruz, kafiye, şiir inşâdı, ahhâru'l-arab ve ensâbu'l-arab konularını içine alacak şekilde genişleterek kullanmıştır⁵¹.

Aslında el-Arabiyye terimi başlangıçta şiirlerin nazmedildiği, hutbelerin irâd edildiği, nesirlerin yazıldığı, Kur'ân-ı Kerim'in kendisiyle indiği Arap dili (Arapça) anlamında, el-Lugat terimi de kelimelerin derlenerek anlamlarının verilmesi, özellikle yapılarına ve anlamlarına pek aşına olunmayan (el-gârib) kelimelerin manalarıyla birlikte bir araya getirilmesi anlamında kullanılmakta idi.

Nahiv ve lügat sözcüklerinin farklı anlamlarda kullanılmalrı ve her bir alanda uzmanlaşanların farklı adlarla anılmaları meselesi eski dilcilerce de benimsenmiştir. İbnü'l-Enbâri şöyle der:

⁴⁹ Mahmud Fehmi Hicâzi, *a.g.e.*, s.64.

⁵⁰ Aynı eser, s.61-63.

⁵¹ Aynı eser, s.68-69.

“Halil b. Ahmed’in arkadaşlarından dört tanesi öne çıkmıştır. Bunlar Sibeveyhi, en-Nadr b. Şümeyl, Ali b. Nasr el-Cehdami ve Müerric es-Sedûsi’dir. Sibeveyhi nahivde, en-Nadr b. Şümeyl lügatta, Müerric es-Sedûsi şiir ve lugatta, Ali b. Nasr el-Cehdami de hadiste tanınmıştır.”⁵²

Suyûti de Abdullatif el- Bağdadi’nin (ö.1093/1682) şu sözlerini nakletmiştir:

“Dilcinin (lugatçının) görevi Arapların konuştuklarını nakletmek, nahivcinin görevi de nakledilenler üzerinde tasarrufla bulunmaktır. Bu ikisinin örneği fakih ile muhaddise benzer. Muhaddis hadisleri olduğu gibi nakleder, fakih ise hadisler üzerinde tasarrufla bulunur, yani onlardan hükümler çıkarır, fıkıh meselelerinde kıyaslamalar yapar.”⁵³

el-Luganın kapsamı sonraki dönemlerde daha da genişlemiş ve edebiyat, edebiyat tarihi, metin, şiir, aruz, kafiye, belağat gibi Arapçaya dair diğer bir kısım konuları da içine almıştır. Dilci de (eski adıyla lugatçı) bu ilimlerle meşgul olan kişi manasında kullanılmıştır. Gerçi günümüzde dilin alanı dilbilim adıyla, onunla ilgilenenler de dilbilimci adıyla anılır olmuştur.

Eskiden Arap diline ait diğer ilimlere karşılık nahiv ilminin ve onunla ilgilenenlerin nahivci adıyla ayrı olarak anılmalarının en önemli sebeplerinden biri sanırım Kur’ân-ı Kerim’in dili olan Arapçanın korunması uğruna gösterilen çabadır. Ayrıca Araplara Cahiliye döneminden yüklü bir edebi miras intikal etmiştir. Onlar bu edebi mirasın korunmasının dilin korunmasına bağlı olduğunu biliyorlardı. Dilin korunması ise kurallarının öğrenilip uygulanmasıyla mümkündür. Daha sonra ortaya çıkan tefsir, hadis, fıkıh, kelim gibi İslam dinine has dini bilimlerin yanlışsız ve eksiksiz bir şekilde öğrenilmesi de yine büyük oranda nahve bağlı idi. el-Ulûmu’l-arabiyye içinde nahve öncelik verilmesi Arapların bu ilme verdiği önemi ve onun, öğrenilmesi zorunlu ilimlerden biri sayıldığını gösterir.

GÜNÜMÜZ DİLBİLİMİ VE ARAPLARDA DİLBİLİM KAVRAMI

Avrupada Linguistic, Linguistic Science ya da General Linguistic adlarıyla bilinen bu bilim dalı Araplarda İlmulluga veya İlmullugati’l-âm, Türkçede ise Dilbilim veya Genel Dilbilim adlarıyla bilinir.

Günümüzde tanındığı şekliyle dilbilim (İlmulluga) teriminin geçmişi oldukça yenidir. 1800’lü yılların sonlarına doğru eski bir Hint dili olan Sanskritçe ile Avrupa dilleri arasında bazı benzerlikler saptanınca dil çalışmalarına ağırlık verilmiş ve günümüzde kullanıldığı şekliyle dilbilimin doğuşu sağlanmıştır. Ancak gerek

⁵² İbnu’l-Enbârî, Ebu’l-Berakât Kemaleddin Abdurrahman b. Muhammed, *Nüzhetü’l-elibbâ fi tabakâti’l-üdebâ* (thk. Muhammed Ebu’l- Fazl İbrahim) Dâru’n-nahda, Mısır tsz, s.24.

⁵³ Suyûti, a.g.e, 1, 59.

dilbilimle ilgili çeşitli kavramları açıklayan terimlerde, gerekse doğrudan doğruya dilbilim terimi üzerinde, bu konularla uğraşan çevreler arasında tam bir görüş birliğinin bulunduğu söylenemez.

Günümüzdeki anlamıyla ilmulluga terimi Araplarda 1900'li yılların ortalarından itibaren tanınmaya başlanmıştır. O zamana kadar dil alanında uzmanlaşmış kişilerin dil araştırmalarından anladıkları genellikle nahiv ve sarf konuları üzerinde durmak, şerh ve haşiyeler yazmak, fasihçe, avamca, ta'rib, dahil konularını araştırmak ve sözlük çalışmalarında bulunmaktan ibaretti. Bu konuların tamamı Arapçayı ilgilendirmektedir. Hâlbuki batıda ilmulluga çalışmaları bütün dilleri kapsamakta ve çalışmalarda belirlenen kurallar ve yöntemler her dile uygulanmaktadır. Batıda dil, hayatın bir parçası ve sosyal bir aktivite olarak görüldüğünden sosyoloji, psikoloji, tarih, coğrafya ve edebiyat gibi pek çok alanla da ilişkilendirilmiştir.

Batılılar dilbilimin amaçlarının şunlar olduğunu belirlemişlerdir:

- a. Dilin gerçeğine, onu oluşturan elemanlara ve dayandığı kurallara erişebilmek.
- b. Değişik alanlarda ve toplumlarda dilin işlevlerinin neler olduğunu bilmek.
- c. Dili oluşturan birimlerin yanı sıra dille ilişkisi bulunan sosyoloji, psikoloji, tarih ve coğrafya gibi ilimlerle dilin ilişki derecesini bilmek.
- d. Toplumlarda ve çağlarda yaşanan değişikliklere paralel olarak dilde yaşanan değişikliklerin farkına varmak.
- e. Dilin dayandığı ve esas aldığı kuralların neler olduğunu öğrenmek⁵⁴.

Dilbilimin yukarıda belirtilen amaçlarını kavrayabilmek için dil araştırmalarında bazı yöntemler belirlenmiştir. Bu yöntemler şunlardır:

1. Bilgi toplamak (الاستقراء): Son dönemlerde, doğuda olsun batıda olsun yaşayan ve ölü diller hakkında pek çok bilgi ve veri toplanmıştır. Örneğin dilin kelimelerinde ve anlamlarında yaşanan değişiklikler konusunda çalışma yapmak isteyen bir dilci konuyla ilgili ortaya konulmuş pek çok istatistiki bilgi ve araştırmaya kolayca erişebilmektedir.

2. Karşılaştırma yapmak (المقارنة): Çeşitli diller hakkında derlenmiş pek çok bilgi ve belge birbirleriyle karşılaştırılarak diller arasındaki benzerlikler ve farklılıklar kolayca belirlenebilmektedir.

3. Dilde yaşanan değişiklikleri göz önünde bulundurmak (اعتبار التغيرات في اللغة): Dil; canlılar, hatta sosyal kurum ve kuruluşlar gibi değişik dönemlerden geçerek kaçınılmaz sona doğru yol almakta ve yok oluncaya kadar insanların yaşadığı çocukluk, gençlik ve yaşlılık dönemleri gibi çeşitli dönemleri yaşamaktadır. Öte yandan dilin kuralları, uzun süren araştırmalardan ve yaşanan tecrübelerden sonra

⁵⁴ Ali Abdolvâhid Vâfi, *İlmü'l-luga*, s.16.

belirlenmiş, kelimelerinin kullanımlarında ve anlamlandırmalarındaki değişiklikler bu dönemlerde gerçekleşmiştir.

4. Dilin genel kurallarının oluşturulması (استنتاج القوانين العامة): Dil de diğer varlıklar gibi yaşamını sürdürebilmek için birtakım prensiplere boyun eğer. Örneğin gramer kuralları dili hatalardan korumasına, vezin ve kafiye ile ilgili kurallar da kaliteli ve olgun bir şiirin ortaya konulmasına yöneliktir⁵⁵.

Dilbilimciler dili, dilin dışındaki ilimlerle olan ilişkisini de dikkate alarak kapsamlı bir şekilde ele almışlar ve dil araştırmalarında genel kurallar koymuşlardır. Öte yandan ilmullugayı çeşitli dallara ayırarak her bir dalın ilgilendiği alanı belirlemişlerdir. Bu dallar şunlardır:

a. Tanımlayıcı İlmulluga (Discriptive Linguistic; علم اللغة الوصفي): Bu dal dile tanımlayıcı bir gözle bakar ve onu gerçekleriyle yüzleştirir. Ses, sözcük, gramer yapısı vb. konularda dilin sahip olduğu düzeni ve işleyişi tanımayı ve tanıtmayı amaçlar. Dili bir sesler manzumesi olarak gördüğünden yazı dilinden daha çok konuşma diliyle ilgilenir. İlmullugati'l-vasfi bir dili, belli bir zaman ve mekân dilimi içinde inceler.

b. Tarihsel İlmulluga (Historical Linguistic; علم اللغة التاريخي): Son zamanlardaki çalışmalar dilin sürekli değişim içinde olduğunu göstermiştir. Örneğin günümüz İngilizci bundan sekiz dokuz asır önce yazılmış bir metni anlamada güçlük çekmekte, ancak özel bir eğitimle bunun üstesinden gelebilmektedir. İşte tarihsel ilmulluga, tarihi süreç içinde dilde yaşanan değişiklikleri konu alır.

c. Karşılaştırmalı İlmulluga (Comperative Linguistic; علم اللغة المقارن): Aynı dil ailesine mensup diller arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları karşılaştıran bir daldır. Karşılaştırmamanın amacı, karşılaştırılan dillerin kaynağını, yani o dillerin aslı olan ilk dili bulmaktır. Karşılaştırmada araştırmaya konu olan diller arası ilişkiler şunlardır: Akrabalık İlişkileri (genetical relations; علاقات قرابية), kültürel ilişkiler (cultural relations; علاقات ثقافية), yapısal ya da şekilsel ilişkiler (typological relations; علاقات بنوية او شكلية). Örneğin İngilizce ve Almanca kökleri bir olan Latinceye mensup olmaları sebebiyle aralarında akrabalık ilişkileri vardır. Arapça ile Farsça ise aynı dil ailesine mensup olmadıkları halde birbirleriyle olan temasları sayesinde aralarında kültürel bir bağ kurulmuştur. Keza Arapça ile Sanskritçe kelime tasrifindeki benzerlikler, Çince ile İngilizce kelime yapılarındaki benzerlikler nedeniyle yapısal ya da şekilsel bir ilişki içindedirler.

d. Coğrafi İlmulluga ya da Lehçebilim (Linguistic Geography; علم اللغة الجغرافي veya Dialectology; علم اللهجات): Coğrafi ve sosyal konuma göre dilin telaffuzunda, dilbilgisi kurallarında, kelimelerin yapısında ve anlamında yaşanan değişiklikleri konu alır.

e. Genel İlmulluga (General Linguistic; علم اللغة العام): Genel olarak dili belirleyici ve açıklayıcı kuralları ve araştırma yöntemlerini ortaya koyan daldır.

⁵⁵ Muhammed el-Mübarek, *Fıku'l-luga ve Hasâisu'l-arabiyye*, Dâru'l-fıkr, Beyrut 2000, s.30 vd.

Dilin bir insanlık gerçeği olduğu tartişma götürmemektedir. Ancak her toplumun meramını anlatmada kullandığı dil farklıdır. Genel İlmulluga bu farklılığı göz önüne alarak bazı nazariyeler (teorik bilgiler ve kurallar) ortaya koymuştur. Bazıları ona, ortaya koyduğu nazariyeler sebebiyle nazari dilbilim (Theoretical Linguistic; علم اللغة النظري) adını vermiřtir⁵⁶.

⁵⁶ Muhammed Hasan Abdulaziz, *a.g.e*, s.151-155.

KAYNAKÇA

- ABDULAZİZ, M. Hasan, (1992), *Medhal ilâ İlmulluga*, Kahire: Mektebetü'ş-şebab.
- ABDUTTEVVÂB, Ramazan, (1996), *el-Medhal ilâ ilmilluga ve menâhicu'l-bahsi'l-lugavi*, Kahire: Mektebetü'l-hanci.
- AKSAN, Doğan, (2000), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK.
- BİŞİR, Kemal, (1969), *Dirâsât fi ilmi'l-luga*, Mısır: Dâru'l-maarif.
- CÜNDİ, eL-Enver, *el-Fushâ Lugatu'l Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-kitabi'l-Lübnâni, (tarihsiz).
- FERİHA, Enis, (1973), *Nazariyât fi'l-luga*, Beyrut: Daru'l-kitabi'l-Lübnâni.
- FERİHA, Enis, (1959), *Muhâdarât fi'l-lehecât ve uslûbü dirâsatihâ*, Beyrut: Camia't-düveli'l-arabiyye.
- GENCAN, Tahir Nejat, (1983), *Dilbilgisi*, İstanbul: Kanaat Yayınları.
- HİCÂZİ, Mahmud Fehmi, *İlmullugati'l-arabiyye*, Mısır: Dâru'l-garib, (tarihsiz).
- İBN CİNNÎ, Ebul'l-Feth, Osman, *el-Hasâis*, (thk. M. Ali en-Neccar), Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-arabi, (tarihsiz).
- İBN HALDUN, Abdurrahman b.Muhammed, *Mukaddime*, Beyrut: Dâru'l-ihyaittûrâsi'l-arabi, (tarihsiz).
- İBN MANZUR, Muhammed b. Mükerrerem, *Lisanu'l-arab*, Beyrut: Dâr-u sâdir, (tarihsiz).
- JESPERSEN, Otto, (1964), *Language, its Nature, Development and Origin*, Londra.
- LYONS, John, (1983), *Kurumsal Dilbilime Giriş*, (çev. Ahmet Kocaman), Ankara: TDK.
- MU'CEMU'L-VASİT, (1973), *Komisyon*, Mısır: Dâru'l-maarif.
- MÜBAREK, Muhammed, (2000), *Fıkulluga ve Hasâisu'l-arabiyye*, Beyrut: Dâru'l-fikr.
- MÜBAREK, Zeki, (1957), *en-Nakdu'l-fenni fi'l-karni'r-râbi*, Beyrut: el-Matbaatu't-ticariyye.
- ÖZKIRIMLI, Atilla, (2001), *Türk Dili Dil ve Anlatım*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- RÂCİHÎ, AbduhFıkhü'l-luga fi'l-kutubi'l-arabiyye, Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-arabiyye, (tarihsiz).
- ROBINS, R.H., (1962), *General Linguistics And Introductory Survey*, Londra.

SÂLÎH, Subhi, (1976), *Dirâsât fi fikhî'l-luga*, Beyrut: Dâru'l-melâyin.

SA'RÂN, Mahmûd, (1963), *İlmu'l-luga*, Mısır: Dâru'l-maarif.

SUYÛTÎ, Celâleddin Abdurrahman, (1987), *el-Müzhir fi ulûmi'l-luga ve envaihâ*, (thk. M. Ahmed Cadelmevla ve diğeri), Beyrut: el-Mektebetü'l-asrıyye.

TEMMÂM, Hasan, *el-Usûl fi'l-luga*, Beyrut: ed-Dâru'l-beyzâ, (tarihsiz).

TÛRKÇE SÖZLÛK, (1988), Ankara: TDK.

VÂFÎ, Ali Abdulvâhid, (1984), *İlmu'l-luga*, Mısır: Dâru'n-nahda.

VÂFÎ, Ali Abdulvâhid, (1973), *Fikhu'l-luga*, Mısır: Dâru'n-nahda.

YÂKÛB, İmil Bedi, (1986), *Fikhullugati'l-arabiyye ve Hasâisuhâ*, Beyrut: Dâru'l-ilm lilmelâyin.